

Fischer, A., 1929a. Polscy garncarze na Pokuciu, *Słowo Polskie*, rok XXXIII, no 289, 21 października, s. 6.

Fischer, A., 1929b., Przemysł ludowy na Pokuciu, *Słowo Polskie*, rok XXXIII, no 292, 24 października, s. 5.

Fischer, A., 1939. *Zarys etnografii Polski Południowo-Wschodniej*, Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, Lwów.

Tarnawski, R., 2015. *Adam Fischer jako student i wykładowca Uniwersytetu Lwowskiego*, *Adam Fischer*, red Piotr Grochowski i Adrian Miancki, PTL, Toruń, Wrocław, s. 7–21.

УДК 93341.32

III. III. Рамазанов

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ

(липень — серпень 1941 р.)

Uman Defensive Operation (July — August 1941)

У статті аналізується одна з важливих оборонних операцій на території України, яку провела Червона армія у протистоянні з вермахтом. Автор аналізує підготовку німецького командування до вторгнення в Україну та зусилля радянського керівництва з організації оборони влітку 1941 р.

Ключові слова: Уманська оборонна операція, Південний та Південно-Західний фронти, початковий період радянсько-німецької війни.

The article deals with one of the many defensive operations on the territory of Ukraine during WWII, which was conducted by the German army against the Soviet troops.

The author analyzes the preparations of the German command for the invasion of Ukraine. The article gives information on the quantity and quality of military equipment the Soviet army on the eve of the war.

Since the beginning of hostilities between Germany and the USSR, the German army was active on the territory of Ukraine. Because of the onset of the German Army, Soviet troops suffered heavy losses.

The author considers the encirclement and destruction of Soviet forces in Ukraine as the main task of the German army at the beginning of August 1941. Because of the active offensive of the German army, the Soviet troops were surrounded and

suffered heavy losses. But the resistance of the Red Army thwarted the German plan of the lightning war on the territory of Ukraine.

Keywords: Uman defensive operation, Southern and Southwestern fronts, the initial period of the Soviet-German war.

На території України в роки Другої світової війни було проведено 17 стратегічних операцій (з 51-ї загалом), серед яких 6 оборонних та 11 наступальних, що становить понад 30% усіх стратегічних операцій радянсько-німецької війни.

Чимало таких операцій на землях України Червона армія змушена була проводити в початковий період війни, тобто, коли війна для Радянського Союзу була найбільш тяжкою і трагічною.

Малодослідженими в історії початкового періоду радянсько-німецької війни досі залишаються оборонні операції на території України влітку 1941 р.

Довгі десятиліття поза увагою істориків залишалася Уманська оборонна операція. Йдеться про оточення 6-ї та 12-ї армій Південного фронту наприкінці липня — на початку серпня 1941 р., про одну з маловідомих сторінок історії, яка відіграла важливу роль у зриві планів німецького командування по розгрому військ Південно-Західного напрямку і захопленню України ще в липні 1941 р.

Одним із перших дослідників цієї проблеми став Є. Долматовський, безпосередній учасник тих подій. Останні роки трагедію під Уманню вивчають В. Грицюк, О. Лисенко, О. Нуждін, Ю. Ліскін, М. Ковальчук, О. Марінченко. Тим не менше, Уманська оборонна операція, на відміну від інших операцій, має обмаль як згадок в історичних джерелах, так і присвячених їй наукових публікацій.

Мета статті — дати оцінку діям командування Південно-Західного і Південного фронтів в умовах оточення 6-ї та 12-ї армій під Уманню наприкінці липня — на початку серпня 1941 р.

Розробка плану війни проти СРСР розпочалася влітку 1940 р. 21 липня Гітлер дав наказ Головнокомандувачу сухопутних військ Вальтеру фон Браухічу розпочати планування східної кампанії.

31 липня 1940 р. на нараді найвищого керівництва Німеччини в Берггофі Гітлер висловив головні стратегічні ідеї війни проти СРСР, яка мала розпочатися навесні 1941 р.

До початку нападу на Радянський Союз німецьке командування зосередило велике угруповання армій «Південь» на Південно-Західному напрямку. Підготовці військ групи армій «Південь» до вторгнення в Україну надавали великого значення, оскільки за розрахунками генерального штабу вермахту оволодіння цим багатим промисловим і сільськогосподарським райо-

ном мало різко скоротити економічний потенціал СРСР, відкрити дорогу до промислових районів Донбасу, а в перспективі й до кавказької нафти.

Не випадково за кілька днів до нападу на Радянський Союз війська групи армій «Південь» відвідали генерал Гальдер і генерал-фельдмаршал Браухіч. Браухіч 11 червня провів спеціальну нараду в штабі групи армій «Південь», на якій були присутні фельдмаршал фон Рундштедт, командувач 6-ї армії Рейхенау і командувач 1-ї танкової групи генерал-полковник фон Клейст.

На цій нараді було обговорено хід підготовки до нападу на СРСР і план взаємодії танкової групи з польовими арміями й авіацією (Анфілов В., 1962).

В передвоєнні роки у Радянському Союзі було прийнято вважати, що Німеччина в разі нападу на СРСР завдасть головного удару на Півдні, щоб захопити багаті, економічно розвинені райони України, вийти на північний Кавказ і далі на Закавказзя. Тому тут, на Південно-Західному напрямку, і було зосереджено найсильніше угруповання радянських військ. Так, у складі Південно-Західного фронту кордон прикривали: в смузі від Володави до Христинополя — 5-а армія (п'ять стрілецьких дивізій, 22-й мехкорпус і частини посилення); південніше, на львівському напрямку, в смузі від Христинополя до Родимно — 6-а армія (три стрілецькі дивізії, одна кавалерійська дивізія, 4-й мехкорпус і частини посилення); на Перемишльському напрямку в смузі від Родимно до Творильного — 26-а армія (три стрілецькі дивізії, 8-й мехкорпус і частини посилення); на південному фланзі від Родимно до Чернівців — 12-а армія (шість стрілецьких дивізій, 16-й мехкорпус і частини посилення) (Бугаєв А., 2007).

Танковий парк 6-ї армії складався з 1259 одиниць бронетанкової техніки (101 важкий танк КВ, 359 середніх танків Т-34, 475 легких танків Т-26 і БТ, 98 одиниць спеціальних танків і бронемашин). У авіаційних частинах налічувалося 418 бойових літаків.

12-а армія мала в розпорядженні 846 танків і бронемашин, зокрема Т-34 — 75, БТ — 369, Т-26 — 214. На її озброєнні було 770 станкових кулеметів, 720 мінометів усіх калібрів, 528 гармат калібром понад 76 мм, 224 — 45-міліметрові протитанкові гармати, 26-у армію було укомплектовано новими танками: КВ — 119, Т-34 — 100, легких танків і бронемашин — 983. Всього налічувалося 1202 бронемашини та 101 літак.

5-а армія мала 836 танків різних модифікацій: БТ — 292, Т-37 — 38, Т-26 — 470, хімічних танків — 48; 1416 гармат і мінометів, 140 бронетранспортерів, 6,5 тис. автомобілів, 387 літаків (Рунов В., 2009).

Німці мали підтягнути до кордону готові до наступу з'єднання групи армій «Південь». Основна передислокація німецьких військ відбувалася з лютого по червень 1941 р. До радянських кордонів рухалося 77% особового складу вермахту з Франції та Польщі, 19 (із 21) танкових дивізій та всі мотори-

зовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а 18 червня дивізії першого ешелону почали займати позиції для наступу. До кінця 21 червня 1941 р. усі приготування завершилися.

На фронті від Володави до гирла Дунаю було розгорнуто групу армій «Південь» (командувач — генерал-фельдмаршал Рундштедт) у складі 6-ї, 11-ї, 17-ї армій і 1-ї танкової групи вермахту, а також 3-ї й 4-ї румунських армій, угорського армійського корпусу. Всього в групі армій «Південь» налічувалося 57 дивізій (піхотних — 45, танкових — 5, моторизованих — 4, охоронних — 3) і 13 бригад (піхотних — 6, моторизованих — 3, кавалерійських — 4). У бойових частинах групи армій «Південь», що мала наступати, налічувалося 992 тис. чол. особового складу, 15 940 гармат, 725 танків (Грицюк В., 2010).

Група армій «Південь», наступаючи сильним угрупованням у складі 1-ї танкової групи і 6-ї армії з межі Холм — Томашув, мала знищити радянські з'єднання на території України, увійти в район Києва, заволодіти дніпровськими переправами, створюючи передумови для продовження операції на Лівобережжі. Завдання 17-ї армії полягало в тому, щоб, наступаючи північно-західніше від Львова, прорвати оборону радянських військ, увійти в район Вінниці й Бердичева. 11-а армія мала відволікати радянські війська, створюючи видимість розгортання великих сил у північно-східній Румунії, сковаючи тим самим радянські війська, залежно від розвитку подій перешкоджати відходу частин Червоної Армії з Молдови й Правобережної України, завдавши удару в напрямку Могилів-Подільський — Вінниця. 3-я румунська армія діяла разом з 11-ю німецькою, а 4-а отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на фронті південніше від Ясс і бути готовою просуватися на схід для окупації Бессарабії. Наступ групи армій «Південь» підтримували 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 машин) (Грицюк В., 2010).

На 21 червня 1941 р. співвідношення сторін було таким: 70-ти стрілецьким, танковим, механізованим і кавалерійським дивізіям, 19-ти прикордонним загонам та 4-м полкам НКВС, 14-ти укріпрайонам, 2-м повітрянодесантним корпусам, 24-м радянським окремим з'єднанням і частинам РКГ протистояло 57 дивізій і 13 бригад німецької коаліції.

В другому стратегічному ешелоні з радянського боку розгоргалася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділити чотири дивізії вермахту для посилення групи армій «Південь».

У бойових з'єднаннях і частинах РСЧА першого стратегічного ешелону на території України налічувалося 1 млн. 94 тис. 500 чол. особового складу проти 992 тис. у німецькій коаліції. Радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців, 5528 танків проти 725, 3472 літаки ВПС та

801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 ВПС Румунії (Грицюк В., 2010). Тим не менше, маючи таку різницю кількісну, а в багатьох випадках і якісну, перевагу, радянські війська не змогли зупинити вторгнення й розгромити німецькі угруповання в прикордонних боях.

З початком бойових дій особливо успішно діяла 1-а танкова група. Розгромивши й відкинувши на сотні кілометрів від кордону стрілецькі дивізії та мехкорпус Південно-Західного фронту, вона прорвала лінію оборони укріпрайонів на старому кордоні й у середині липня 1941 р. вийшла до Києва й Білої Церкви.

Потім німецькі танкові дивізії розвернулися на 90° і рушили на південь України, в тил військ 6-ї і 12-ї армій, які безладно відступали й були оточені в районі Умані. До полону потрапило понад 100 тис. чол., включаючи командувача 12-ї армії генерал-майора Понеделіна і командувача 6-ї армії генерал-лейтенанта Музиченка (Солонин М., 2008).

В липні 1941 р. головні події у зоні дій військ Південно-Західного напрямку (створеного 10 липня 1941 р. під командуванням маршала С. Будьонного, включало Південно-Західний і Південний фронти) розгорнулися на стику Південного і Південно-Західного фронтів.

Після запеклих боїв у перші тижні війни група армій «Південь» частиною сил наступала на київському напрямку, а головними силами здійснювала операцію, щоб оточити радянські армії на Правобережжі. Головну роль в операції з оточення радянських військ на захід від Дніпра відігравали 1-а танкова група генерал-полковника фон Клейста і 17-а армія генерала фон Штюльпнагеля з півночі, а 11-а армія фон Шоберта — з півдня. 6-а польова армія генерала фон Рейхенау, розділена на дві частини, мала північною групою наступати на Київ, а південною — на південь, щоб у взаємодії з головними силами танкової групи Клейста й 11-ю армією, яка наступала назустріч їй, оточити та знищити війська Південно-Західного фронту. Таким чином, німецьке командування зосереджувало основні зусилля на оточенні радянських армій у районі Вінниці, на північний захід від Києва, тоді як командування Південно-Західного фронту і Ставка Верховного головнокомандування вважали найнебезпечнішим київський напрям. Саме тому 5-й армії під командуванням М. Потапова було наказано спрямувати основний удар на противника, який прорвався з півночі, натомість із півдня, назустріч їй, планувався наступ 6-ї радянської армії. Однак, 6-а армія не змогла виконати поставленого завдання, бо сама опинилась у важкому становищі: її правий фланг глибоко обійшли з півночі, а центр ледве стримував атаки з'єднань 6-ї та 17-ї німецьких армій (Моцанский И., 2011).

До середини липня розрив між радянськими арміями досяг десятка кілометрів. Враховуючи обставини, необхідно було негайно відводити війська

за р. Дніпро. Але генерал Кирпонос так і не наважився звернутися до Ставки з такою пропозицією. Стурбований становищем військ лівого крила Південно-Західного фронту, командувач Південно-Західного напрямку С. Будьонний сам телеграфував до Ставки: «...резервів у 6-ї і 12-ї армій немає, а дивізії настільки виснажені, що ледве утримують займаний рубіж, обтіканню флангів армій перешкодити нічим; якщо не почати відхід, наші війська буде оточено» (Баграмян І.).

Оточення 6-ї та 12-ї армій стало результатом розвитку стратегічної ситуації в смузі Південно-Західного та Південного фронтів Червоної армії у другій половині липня 1941 р.

Війська групи «Південь» у той період діяли на основі Директиви Верховного Командування вермахту № 33 від 19 липня 1941 р.

Німці розраховували знищити 6-у та 12-у армії західніше від Дніпра концентричним наступом, не даючи їм можливості відійти за цю ріку.

Тільки 18 липня, коли 11-а німецька армія вже переправилася через Дністер під Могилів-Подільським, ставка ВГК сама усвідомила небезпеку двостороннього оточення військ Південно-Західного і Південного фронтів. Ставка наказала відвести війська 6-ї, 12-ї та 18-ї армій на рубіж Біла Церква — Китай-Город — Гайсин.

Одночасно планувалось завдати контрудару силами 27-го, 6-го і 64-го корпусів у напрямку Житомир — Казатин — Тетіїв у фланг 6-ї німецької армії. Однак ці заходи не дали бажаного результату, й німці зайняли рубежі відведення 6-ї і 12-ї армій. Усвідомивши небезпеку розвитку подій, Ставка наказала командувачу Південного фронту І. Тюленеву направити в район Умані 2-й мехкорпус, аби затримати противника в разі прориву його до тилу військ Південного фронту.

Командування Південного фронту, щоб не дати німцям замкнути кільце оточення, перекинуло назустріч ХСVІІІ німецькому моторизованому корпусу, що наступав у південно-східному напрямку, 2-й мехкорпус генерала Новосельського. Цей маневр мав завдати німцям завершити оточення 6-ї і 12-ї армій західніше від м. Умань (Мощанский І., 2011).

У середині липня війська Південно-Західного фронту завдали кілька контрударів по 6-й німецькій армії та 1-й танковій групі, проте ліквідувати розрив, який утворився між 5-ю і 6-ю арміями, не змогли. Щоб створити сильніше угруповання військ, Ставка наказала до 21 липня відвести війська 6-ї, 12-ї, 18-ї та 9-ї армій на рубіж Біла Церква — Гайсин — Кам'янка — нижня течія р. Дністер. Одночасно командувачу Південно-Західного фронту було наказано завдати удару по флангу угруповання противника, який розташовувався навпроти 6-ї армії, а командувачу Південного фронту — створити сильну групу фронтових резервів у районі Умані в складі 18-го і 2-го мех-

корпусів і двох стрілецьких дивізій для організації контрударів по противнику (под ред. Грылева А., 1968).

Німецькі війська зі свого боку також якнайшвидше намагалися оточити 6-у, 12-у і 18-у армії західніше від Умані. При цьому 17-а польова армія переслідувала радянські війська, що відступали, а ХСVIII моторизований корпус перехоплював шляхи відходу на схід у напрямку Дніпра.

Успішно йшли бої в другій половині липня у смузі 26-ї армії під командуванням генерала Костенка. Щоб забезпечити відведення військ 6-ї та 12-ї армій на тиллові рубежі, 26-а армія в другій половині липня завдала низки контрударів з району південніше від Києва, змусивши противника відступити. Найбільшого успіху досягли в районі Таращі, де двом дивізіям 5-го кавалерійського корпусу під командуванням генерал-майора Ф. Комкова вдалося оточити й розгромити значні сили німецьких військ.

Тим не менше, командувач південного фронту не зміг виконати наказу Ставки щодо створення фронтового резерву. Механізовані корпуси при зосередженні в районі Умані, розтягнулися на марші й зазнали великих втрат. Окрім того, у зв'язку з проривом противника командування фронту було змушене розгорнути 18-й мехкорпус на стику між 12-ю і 18-ю арміями (Сборник боевых документов, 1958).

21 липня 2-й мехкорпус завдав контрудару по німецьких військах, які проривались до Умані, й відкинув їх. Однак у результаті виходу військ 11-ї німецької армії в район Балти виникла загроза глибокого охоплення військ 6-ї і 12-ї армій з півдня. Тому Ставка ВГК затвердила рішення військової ради Південно-Західного напрямку негайно відвести ці армії на рубіж Тальне — Христинівка й підпорядкування їх командувачу Південного фронту (под ред. Грылева А., 1968).

Одночасно рекомендувалося створити сильну групу резервів у районі Черкаси — Кіровоград — Кременчук і підготувати удар у напрямку Черкаси — Вінниця (Рунов В., 2009).

Виконати це завдання військам Південного фронту не вдалося, бо німецькі ударні угруповання наступали по зустрічних напрямках: Звенигородка — Тальне — Новоархангельськ і Кодима — Балта — Криве озеро (Грицюк В., 2011).

З 22 по 29 липня 1941 р. з'єднання 2-го мехкорпусу вели запеклі бої з частинами 9-ї та 11-ї дивізій вермахту, що наступали в районі Іванівка — Юстинград за підтримки танків, авіації та піхоти, стримуючи німецький наступ на позиції 6-ї та 12-ї армій.

Над 6-ю та 2-ю арміями нависла загроза оточення. Щоб забезпечити виконання завдання, котре поставила Ставка ВГК, і не допустити повного оточення, 6-а та 12-а армії завдавали ударів у східному напрямку — назустріч 26-й армії.

Тим часом опір німців, який зростав, великі втрати й відсутність боеприпасів змусили генералів Музиченка та Понеделіна зупинити наступ. Становище ставало критичним. Генерал Понеделін, який командував групою військ, доносив Військовій Раді фронту: «Обстановка приголомшлива... Війська армії перебувають у край важкому стані і на межі повної втрати боєздатності». Війська і тили двох армій перемішалися, в тилу скупчилося багато пораниених, коли 2 серпня замкнулося кільце оточення» (Мошанский И., 2011).

25 липня командувач Південно-Західного напрямку відправив телеграму: «Всі спроби 5-ї та 12-ї армій пробитися на схід і північний схід успіху не мали. Обстановка потребує можливого швидкого виведення цих армій у південно-східному напрямку. З цією метою вважаю за необхідне 6-у та 12-у армії перепідпорядкувати командувачу Південного фронту й зажадати від нього виведення їх у район Тальне, Христинівка, Умань. Прошу Ставку санкціонувати це рішення» (Баграмян И.).

Того самого дня командувач Південним фронтом І. Тюленев отримав наказ відвести армії на рубіж Звенигородка — Тальне — Христинівка — Умань, тобто пробиватися на схід. Утім, передання 6-ї та 12-ї армій Південному фронту негативно позначилося на їхній долі. Вже на третій день після їх формального підпорядкування І. Тюленеву штаб Південного фронту повідомляв у Ставку: «Встановити точне положення частин 6-ї та 12-ї армій неможливо через відсутність зв'язку...». Незнання обстановки стало причиною подальших неправильних рішень. Фактично, генерал І. Тюленев прагнув неухильно виконувати завдання Москви: відводити 6-у та 12-у армії на схід. Але після 26 липня це завдання втратило всякий сенс, оскільки через брак сил 26-а армія генерала Костенка припинила атаки назустріч військам, що відходили. Ставка ВГК оцінила дії групи армій «Південь» і прийшла до висновку, що головна мета німецького наступу — вийти до Дніпра й оволодіти переправами між Києвом та Черкасами для того, щоб надалі розвивати наступ на Донбас. Виходячи з цього, Ставка 28 липня зажадала від військ Південного й Південно-Західного фронтів не допустити прориву й виходу противника до Дніпра (Мошанский И., 2011).

Істотну роль у реалізації цього завдання відводили військам 6-ї і 12-ї армій. Їм пропонували зайняти оборону по східному берегу р. Синюха, приєднавши фланги до 26-ї армії Південно-Західного і 18-ї армії Південного фронтів (ред. Замлинский В., Вашкевич В., Денисенко В, 1991).

До початку серпня командування Південного фронту розробило план, який передбачав на півдні возз'єднати фланги групи Понеделіна з 18-ю армією, що діяла з району Голованівська, на півночі — з 223-ю стрілецькою дивізією, у взаємодії з 26-ю армією Південно-Західного фронту відновити контакти й закрити прогалину, що утворилася. На 1 серпня перед військами 6-ї та

12-ї армії командування Південного фронту поставило завдання пробиватися на східний берег р. Синюха, щоб зайняти там стійку оборону. Спільними діями Південного та Південно-Західного фронтів передбачалося ізолювати й розгромити угруповання Клейста, що прорвалось у тил радянських військ.

До 1 серпня 6-а і 12-а армії відходили в напрямку р. Синюха для створення там рубежу оборони. Безпосередньо прорив здійснювала 12-а армія, тоді як 6-а армія прикривала її. Їм з півночі та сходу протистояли німецькі 6-а та 9-а танкові дивізії, бригада «Лейбштандарт Адольф Гітлер», що вже встигли перехопити рубежі відходу для радянських військ. Із заходу наступала 125-а піхотна дивізія, з південного заходу наближались 1-а та 4-а гірсько-егерські дивізії, які прагнули відрізати частини групи Понделіна від 18-ї армії Південного фронту.

Німці, в свою чергу, основним завданням на 1 серпня ставили утримати позиції по східному берегу р. Синюха силами танкових і моторизованих частин ХСVIII, XIV механізованих корпусів з одночасним відсіканням групи Понделіна від військ 18-ї армії та завершенням оточення.

Тим часом удень 1 серпня німці ударними групами «Ланг» і «Пікер» 1-ї гірсько-егерської дивізії наступали в східному і північно-східному напрямках. Група «Ланг» блокувала Єрмилівку, захопила с. Троянка й до вечора вийшла на дорогу Покотилове — Новосілки. Група «Пікер» протягом дня зайняла с. Кам'яна Криниця і Великі Трояни й до вечора стала зосереджуватися в районі північніше від Голованівська.

В результаті шляхи відходу на південь 6-ї та 12-ї армії було частково блоковано. Водночас противник створив можливість вийти в тил для 18-ї армії Південного фронту.

Гірсько-егерська дивізія протягом дня 1 серпня відсікла групу Понделіна від інших частин Південного фронту і створила сприятливі передумови для повного оточення (Нуждин О., 2006). 1 серпня стало в Уманській оборонній операції переломним. Генерали Понделін і Музиченко вранці 1 серпня доповіли Військовій Раді фронту і Ставці: «Становище стало критичним. Оточення 6-ї і 12-ї армії завершено. Найважлива пряма загроза розпаду загального бойового порядку 6-ї та 12-ї армії на два ізольованих вогнища з центрами Бабанка, Текліївка. Резервів немає. Просимо очистити введенням нових сил ділянку Тернівка, Новоархангельск. Боеприпасів немає. Пальне закінчується». До того часу 26-а армія відійшла за Дніпро, утримуючи на його правому березі Ржищівський і Канівський плацдарми. Почала відходити 18-а армія. Велику частину 2-го мехкорпусу на підставі директиви командувача фронту КА № 0024 від 25 липня 1941 р. також було виведено з бою (Мощанский И., 2011).

На 2 серпня завдання для 6-ї та 12-ї армій не змінилися. Вони, як і раніше, мали виходити на східний берег р. Синюха для відновлення фронту з 26-ю армією. Проте до того часу командування групи в ході боїв 1 серпня вже усвідомило практичну нездійсненність такого завдання. Тому вночі 2 серпня командувач 6-ї армії Музиченко звернувся до штабу Південного фронту з проханням «Санкціонувати прорив на південний схід через Тернівку, Показилове, прорив провести самостійно». Оцінюючи обстановку, командарм вказував, що в ситуації, яка склалася, «зволікання виснажить армію і призведе до катастрофи» (Сборник боевых документов, 1959).

Німецьке командування головним завданням на 2 серпня ставило завершити оточення 6-ї та 12-ї армій і не допустити їх прориву в східному й південно-східному напрямках. Враховуючи, що найвірогіднішим місцем прориву групи Понеделіна був стик між 1-ю гірсько-сгерською та 9-ю танковою дивізіями, 1-й гірсько-сгерській дивізії поставили завдання встановити зв'язок з об'єднаннями групи Клейста на східному березі р. Синюха.

Для її виконання в середині дня 2 серпня група «Ланг», виступивши з району східніше від Троянки, вибила нечисленні радянські частини з району Коритно — Трояни. 2 серпня, зробивши 15-кілометровий марш, 1-а танкова група та 17-а армія вермахту замкнули кільце оточення на р. Синюха, біля Добрянки, і створили ще одне кільце, а 3 серпня 16-а танкова дивізія та угорський корпус з'єдналися у Первомайську (Долматовский Е., 1985) й відрізали шляхи відходу на схід військам 6-ї та 12-ї та частково 18-ї армії і 2-го мехкорпусу. Проте командування Південного фронту навіть не припускало, що його війська опинилися у подвійному кільці. Вважаючи, що генералу Понеделіну зі сходу протистоять лише танкова і моторизована дивізії, генерал І. Тюленев наказував йому активними діями в східному напрямку знищити противника, що прорвався, зайняти й міцно утримувати рубіж Звенигородка — Бродецьке — Новоархангельськ — Тернівка — Краснопілля. Насправді ж проти групи військ Понеделіна тільки зі сходу наступали два корпуси 1-ї танкової групи у складі шести дивізії, а також дві піхотні дивізії, а з заходу й північного заходу — частина сил 6-ї німецької армії, з'єднання 17-ї армії та угорський рухомий корпус (Грицюк В., 2011).

Але, незважаючи на це, війська, що потрапили в оточення, й надалі чинили відчайдушний опір, намагаючись вирватися з котла.

Командування Південно-Західного напрямку ще в середині липня зрозуміло, що німці прагнуть оточити 6-у й 12-у армії. Тому було вжито термінові заходи. На початку серпня маршал С. Будьонний наказав генералові Ф. Костенку вести на допомогу оточеним арміям 26-у армію. Їй вдалося, йдучи назустріч військам, які пробивалися з оточення, врзатись у бойові порядки противника на глибину до 20 км. Однак на 7 серпня виникла кри-

тична ситуація під Києвом і 26-й армії довелося повернути туди. Тим не менше, командування Південно-Західного фронту, що віддало 6-у й 12-у армії Понеділіна Південному фронту, й далі міркувало, як їх урятувати (Долматовский Е., 1985).

Бої радянських частин в оточенні тривали до 7 серпня. З 4 серпня оточені війська виявилися цілковито сам на сам із ворогом. У ніч на 5 серпня командарм 6-ї армії І. Музиченко, намагаючись вийти з оточення, поставив військам завдання захопити переправу через р. Ятрань. Бійці 2-го мехкорпусу мали прикривати наступ ударної групи на рубежі північно-західної околиці лісу на південний захід від Нерубайки та Небелівки фронтом на північ (Дриг Е., 2005). Але прорвати кільце оточення не вдалося. Військова Рада 6-ї армії, інформуючи штаб фронту, зазначала: «Спроба вийти з оточення ударом на південь скована обороною та подальшим наступом противника з півдня. На успіх прориву надії мало. Боеприпасів, хліба та пального немає. Підриваємо знаряддя, знищуємо транспорт. Кільце оточення стискається» (Мощанский И., 2011). Вкрай несприятливих умовах, що склалися для оточених військ, остаточно втративши надію на вихід з оточення, командувачі 6-ї та 12-ї армій генерали І. Музиченко і П. Понеділін надали командирам підрозділів право діяти самостійно, відповідно до обставин. У зв'язку з цим 7 серпня 1941 р. командувач 2-го мехкорпусу генерал Ю. Новосельський дав наказ прорвати кільце оточення й рушити на з'єднання з радянськими військами (Чорний О., 2012). Прорив мав розпочатись опівночі з 7 на 8 серпня, але за півгодини до обумовленого часу німці відкрили потужний артилерійський, мінометний і кулеметний вогонь і зірвали спробу прорвати кільце.

Попри все, оточені війська й далі намагались вирватися з котла. Найрішучішими і найуспішнішими були дії в ніч на 6 серпня: 6-а армія пробивалася на південь, 12-а — на схід.

Для здійснення операції було створено групи прориву. В 6-ї армії їх виділили три: 139-та стрілецька дивізія та 141-а гірсько-стрілецька дивізія мали завдання прориватися в напрямку с. Ємилівка; 4-а танкова дивізія — на с. Троянка й далі на Шепилове (сост. Вербинский М., 1970). За ними мала виходити колона управління 6-ї армії разом з командувачем І. Музиченко (Долматовский Е., 1985).

Але в районі с. Ємилівка і Троянка основна група прориву натрапила на автомобільний батальйон 1-ї гірсько-егерської дивізії та квартирмейстерської команди. Одночасно з тилу вдарив 44-й протитанковий дивізіон. Основну групу прориву було розсіяно, частина її відступила на с. Наливайку, частина сховалась у лісах біля с. Духівка, Ємилівка та Олександрівка. Тут вони потрапили в полон (Зоткин В., 1977).

У смузі 12-ї армії нічний прорив закінчився також невдачею. Атаки 24-го мехкорпусу на Південний Схід і 8-го стрілецького корпусу через с. Тернівка відбили німці.

Зазнавши величезних втрат, радянські війська відійшли на вихідні позиції в районі сіл Підвисоке й Копенкувате.

Втім, нічний прорив військ 6-ї та 12-ї армій для німецького командування виявився несподіваним. Німці, хоча й розглядали південний напрямок як найімовірніший, до відбиття такої масованої атаки виявилися не готовими. Вона призвела до істотних втрат, виснаження боєприпасів і резервів.

Проте угруповання противника було, особливо на півдні, настільки напружене, що подолати його малими силами виявилось неможливо.

Після перегрупування 1-а гірсько-єгерська дивізія силами чотирьох батальйонів перейшла в наступ на с. Підвисоке, яке до вечора німцям вдалося зайняти, захопили німці й стратегічні висоти, де окопались, готові до можливого нічного прориву оточених (Нуждин О., 2006).

Через невдалі спроби прориву й те, що штаб та командування групи потрапили в полон, ті війська, які залишилися в оточенні, були деморалізовані. До цього часу вони перебували під постійним артилерійським та мінометним обстрілом і атаками з повітря без продовольства, боєприпасів і повноцінного медичного обслуговування. Найбільш боєздатні частини або зазнали значних втрат і були знекровлені, або загинули під час проривів. Окрім того, 5–7 серпня після знищення штабів 6-ї та 12-ї армій, єдиного керівництва бойовими діями більше не було.

З названих причин уранці 7 серпня червоноармійці почали масово здаватись у полон. Їх розрізнені групи опирались і намагались прорватися крізь німецькі бойові порядки аж до 13–15 серпня.

У ході боїв Південний фронт втратив дві армії, було розгромлено 6 корпусів та 17 дивізій. У полон потрапили два командарми, чотири командири корпусів, 11 командирів дивізій, загинуло 2 командири корпусу і 6 командирів дивізій (Великая Отечественная война. 1941–1945, 1996), ворог захопив 300 танків і 800 гармат (Муковський І., Лисенко О., 1997).

З 6 до 10 серпня в полон потрапили такі генерали: П. Г. Понеделін, І. М. Музиченко — командарми 6-ї та 12-ї армій; Н. І. Порошин, Я. І. Тонконогов, П. І. Абрамідзе, С. А. Ткаченко, Н. К. Кирилов, В. І. Прохоров, М. В. Богданов (Ряшин Л., Степанов В., 1992).

Однак установити справжні масштаби втрат серед оточених радянських військ під Уманню неможливо через брак документів і єдності думок науковців. Сучасні дослідження переважно підтверджують німецьку статистику оточених під Уманню. Так, за уточненими даними О. Нуждина, станом на 8 серпня 1941 р. німецькі з'єднання захопили в битві під Уманню стіль-

ки полонених: 1-а танкова група — 45,5 тис. чол., 17-а армія — 52,8 тис. чол. (з її складу лише 1-а гірсько-єгерська дивізія полонила 22 тис. чол., зокрема 3 генералів). Загалом у полон потрапило 98,3 тис. чол., тобто не набагато менше від 103 тис. чол., заявлених у німецьких повідомленнях (Нуждин О., 2005). За підрахунками О. Марінченко, в з'єднаннях та окремих частинах Південно-Західного фронту на 15 липня 1941 р. 6-а армія складалася з 47 тис. 354 чол., 12-а армія — з 41 тис. 176 чол., разом — 88 тис. 530 чол. (Марінченко О., 2013), за даними С. Переслегіна, на 20 липня радянські війська на цьому напрямку мали, включаючи поповнення, 129,5 тис. чол. (Переслегин С., 2006).

Якщо рахувати бійців і командирів не тільки в кадрових з'єднаннях 6-ї та 12-ї армій, а й у 2-му мехкорпусі та інших формуваннях, то втрати РСЧА полоненими 103 тис. чол. можуть бути навіть занижені — вважає О. Марінченко (Марінченко О., 2013). Щодо радянських офіційних оцінок оточеного угруповання та втрат полоненими, то вони докорінно нижчі від німецьких.

Південно-Західний напрямок у ході Уманської оборонної операції втратив 6-ту та 12-ту армії. Важкі оборонні бої, які точилися з другої половини липня до середини серпня 1941 р., зробили внесок у зрив гітлерівського плану «блискавичної війни», згідно з яким Україну мали завоювати ще в липні 1941 р. Німецький план було зірвано. Війська 6-ї та 12-ї армій більше, ніж на півмісяця затримали просування 22-х дивізій Німеччини та її сателітів. Без них німецьке командування не могло успішно розвивати бойові дії в Україні. Стійкість бійців і командирів 6-ї та 12-ї армій дала радянському керівництву змогу організувати оборону Києва, мобілізувати військовозобов'язаних на Правобережній Україні, а також планомірно евакуювати населення й промислові підприємства, матеріальні цінності.

Анфилов, В., 1962. *Начало Великой Отечественной войны*. Москва: Воениздат.

Бугаев, А., 2007. *День «N». Неправда Виктора Суворова*. Москва: Яуза, Эксмо.

Баграмян, И. *Так начиналась война*. <http://militarylib.ru/memo/russion/bagramyan/index.html>

Боевое донесение командующего войсками 6-й армии от 2 августа 1941 г. Командующему войсками Южного фронта о состоянии войск армии и соображениях по выводу ее из окружения, 1959. *Сборник боевых документов*, Т. 39. Москва: Воениздат, с. 154–181.

Великая Отечественная война. 1941–1945 гг., 1996. Кн. 1: Суровые испытания. — Москва: Наука.

Сост. Вербинский, М., 1970. Год 1941. *Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки*. — Львов: Каменяр.

Грицюк, В., 2010. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. *Україна в Другій Світовій війні: Погляд з XXI ст.* Київ: Наукова Думка.

Грицюк, В., 2011. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941/1944 рр. *Краєзнавство*, № 2, с. 97–105.

Ред. Грылева, А. *Сборник документов Верховного Главного Командования за период Великой Отечественной войны*. Москва: Воениздат.

Долматовский, Е., 1985. *Зеленая брама*. — Москва: Политиздат.

Дриг, Е., 2005. *Механизированные корпуса РККА в бою: История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940–1941 гг.* Москва: АСТ Москва: Транзиткнига.

Сост. Замлинский, В., Вашкевич, В., Денисенко, В., 1991. *Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий: сборник*. Киев: Украина.

Зоткин, В., 1977. *В первый год великих сражений*. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета.

Маринченко, О., 2013. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. № 3, с. 151–171.

Мошанский, И., 2011. *Катастрофа под Киевом*. Москва: Вече.

Муковський, І., Лисенко, О., 1997. *Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни*. Київ: Книга пам'яті України.

Нуждин, О., 2005. *Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля — 7 августа 1941 г.)*. Екатеринбург: изд-во Уральского университета.

Нуждин, О., 2006. Действия 6-й и 12-й армий в сражении под г. Умань 1–13 августа 1941 г. *Уральский вестник международных исследований*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. Вып. 6, с. 74–106.

Переслегин, С., 2006. *Вторая мировая: война между реальностями*. Москва: Яуза, Эксмо.

Рунов, В., 2009. *1941. Первая кровь*. Москва: Яуза, Эксмо.

Ряшин, Л., Степанов, В., 1992. Судьбы генеральские. *ВИЖ*. № 10, с. 25–32.

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны, 1958. Вып. 38. Москва: Воениздат.

Солонин, М., 2008. *23 июня «День М»*. — Москва: Яуза, Эксмо.

Чорний, О., 2012. Генерал-майор Яким Васильович Якшин і Кіровоградщина. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 15, с. 315–325.

Bugaev, A., 2007. *Den '«N». Npravda Viktora Suvorova*. Moskva: Jauza, Jeksmo.

Bagramjan, I. *Tak nachinalas 'vojna*. <http://militerlib.ru/memo/russion/bagramyan/index.html>

Boevoe donesenie komandujushhego vojskami 6-j armii ot 2 avgusta 1941 g. Komandujushhemu vojskami Juzhnogo fronta o sostojanii vojsk armii i soobrazhenijah po vyvodu ee iz okruzenija, 1959. *Sbornik boevyh dokumentov*, T. 39. Moskva: Voemizdat, s. 154–181.

Velikaja Otechestvennaja vojna. 1941–1945 gg., 1996. Kn. 1: Surovyje ispytanija. — Moskva: Nauka.

Sost. Verbinskij, M., 1970. *God 1941. Jugo-Zapadnyj front. Vospominanija, ocherki*. — L'vov: Kamenjar.

Hrytsiuk, V., 2010. Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchyznianoї viiny na terenakh Ukrainy. *Ukraina v Druhii Svitovii viini: Pohliad z XXI st.* Kyiv: Naukova Dumka.

Hrytsiuk, V., 2011. Operatsii z otocennia na Pravoberezhnii Ukraini: 1941/1944 rr. *Kraєзнавство*, № 2, с. 97–105.

Ред. Gryleva, A. *Sbornik dokumentov Verhovnogo Glavnogo Komandovanija za period Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva: Voemizdat.

Dolmatovskij, E., 1985. *Zelenaja braма*. — Moskva: Politizdat.

- Drig, E., 2005. *Mehanizirovannye korpusa RSKA v boju: Istorija avtobronetankovykh vojsk Krasnoj Armii v 1940–1941 gg.* Moskva: AST Moskva: Tranzitkniga.
- Sost. Zamlinskij, V., Vashkevich, V., Denisenko, V., 1991. *Leto 1941. Ukraina: dokumenty i materialy. Hronika sobytij: sbornik.* Kiev: Ukraina.
- Zotkin, V., 1977. *V pervyj god velikih srazhenij.* Rostov-na-Donu: Izd-vo Rostovskogo universiteta.
- Marinchenko, O., 2013. Demografichniy vymir porazky 1941 r.: masshtaby vtrata RSChA viiskovopolonenymy na terytorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 3, s. 151–171.
- Moshhanskij, I., 2011. *Katastrofa pod Kievom.* Moskva: Veche.
- Mukovskiy, I., Lysenko, O., 1997. *Zvytiaha i zhertovnist: Ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny.* Kyiv: Knyha pamiati Ukrainy.
- Nuzhdin, O., 2005. *Bitva pod Uman'ju: tragedija 6-j i 12-j armij (25 ijulja — 7 avgusta 1941 g.).* Ekaterinburg: izd-vo Ural'skogo universiteta.
- Nuzhdin, O., 2006. Dejstvija 6-j i 12-j armij v srazhenii pod g. Uman' 1–13 avgusta 1941 g. *Ural'skij vestnik mezhdunarodnyh issledovanij.* Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta. Vyp. 6., s. 74–106.
- Pereslegin, S., 2006. *Vtoraja mirovaja: vojna mezhdru real'nostjami.* Moskva: Jauza, Jeksmo.
- Runov, V., 2009. 1941. *Pervaja krov'.* Moskva: Jauza, Jeksmo.
- Rjashin, L., Stepanov, V., 1992. Sud'by general'skie. *VIZh.* № 10, s. 25–32.
- Sbornik boevykh dokumentov Velikoj Otechestvennoj vojny, 1958.* Vyp. 38. Moskva: Voenizdat.
- Solonin, M., 2008. 23 ijunja «Den' M». — Moskva: Jauza, Jeksmo.
- Chornyi, O., 2012. Heneral-maior Yakym Vasylovych Yakshyn i Kirovohradshchyna. *Naukovi zapysky. Seriya Istorychni nauky.* Vyp. 15, s. 315–325.

УДК 378.091.8(477–25):«1960/1970»

О. М. Кропивко

*Національний університет біоресурсів
і природокористування України*

**ФІНАНСОВА УЧАСТЬ КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ
У ПІДГОТОВЦІ СПЕЦІАЛІСТІВ ЯК СПРОБА
ПОДОЛАТИ КАДРОВИЙ ДЕФІЦИТ
У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ (1960–1970 рр.)**

О. Кропивко

National University of Life

and Environmental Sciences of Ukraine

***Participation of Collective and State Farms in the Training
of Specialists as an Attempt to Overcome the Staff Shortage
in Agriculture (the 1960–1970th)***

У статті досліджується фінансова участь колгоспів і радгоспів у формуванні кадрового ресурсу сільськогосподарського виробництва. Проаналі-